

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу
історії української мови
та ономастики
Інституту української мови
НАН України

СКЛАДНОНУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ПРИКМЕТНИКИ В АКТОВІЙ МОВІ XVI – XVIII СТ.

Постановка проблеми. Нульовий суфікс прикметників – це історично обґрунтована морфема, яка займає повноправне місце в системі словотворчих засобів, а прикметники (прості чи складні), утворені за його допомогою, стають об'єктом численних наукових розвідок. Прикметники-композиції з нульовим суфіксом відрізняються не тільки своєю особливою структурою, але й семантикою, функціональним та стилістичним навантаженням, що становить неабиякий інтерес для мовознавців. Однак під час опису композитів такої структури поза увагою дослідників дуже часто залишається проблема їхнього походження, особливості функціонування в різні періоди існування мови, процес розвитку (виникнення / занепад словотвірних типів, семантичні та структурні зміни від початку й до сьогодні) тощо. Відповідь на ці та інші питання дасть змогу не тільки заглянути в суть самого явища, а й допоможе розібратися в проблемах функціонування складнонульсуфіксальних прикметників на сучасному етапі. Адже всебічне вивчення будь-якого явища неможливе без знання його історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище нульової суфіксації прикметників-композицій розглядалося, як правило, тільки принагідно (І.С. Беркешук [1], А.А. Дем'янюк [4], О.М. Рудь [10], О.О. Жигома [5], Н.Г. Пирогова [9], Н.В. Гаврилюк [2]). Значний внесок у вивчення композитів подібної структури зробили О.А. Олексенко та О.І. Мізіна [8], в праці яких складнонульсуфіксальні прикметники сучасної української мови стали окремим об'єктом дослідження. Однак у діахронному аспекті явище нульової суфіксації в поєднанні з основокладанням вивчалось або принагідно, в контексті загального дослідження композитотворення [4], або взагалі залишалось поза увагою мовознавців. З огляду на це запропонована тема статті видається актуальною.

Формулювання мети і завдань статті. Прикметники, утворені складнонульсуфіксальним способом, уже були об'єктом нашого дослідження та опису [7]. У цій статті ми розглянемо загальні особливості словотворення та слововживання живорозмовних прикметників такої структури в актовій мові XVI – XVIII ст. Юридичні, судові та інші документи офіційно-ділового стилю були обрані не випадково, адже живе мовлення в них відбито найповніше, до того ж, ці записи точно датовані та локалізовані. Отже, метою статті є встановлення дериваційних, структурно-семантичних та функціональних особливостей складнонульсуфіксальних ад'єктивних похідних в офіційно-діловому стилі староукраїнської мови XVI – XVIII ст. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виявити в пам'ятках XVI – XVIII ст. складнонульсуфіксальні прикметники (церковнослов'янізми до аналізу не залучаються); 2) описати їхню семантику; 3) визначити основні словотвірні типи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нульсуфіксація прикметників у поєднанні з основокладанням не була новим словотвірним способом староукраїнської мови. Деривати такої структури функціонували вже в XI – XIII ст. і займали повноправне місце в граматичній, лексичній та словотвірній системах давньої руськоукраїнської мови. Незважаючи на відносно невелику, порівняно зі складносуфіксальними, кількість, уже в той час вони вирізнялися різноманітністю семантики та словотвірної структури. Такі похідні здебільшого характеризували зовнішні риси людини, пов'язані з описом її частин тіла, або передавали внутрішній стан особи, виражаючи загальне значення «ставлення до людей». Документи актовій мові XVI – XVIII ст. засвідчили розвиток такого способу словотворення, а виявлені в пам'ятках складнонульсуфіксальні прикметники характеризуються значно більшою різноманітністю, насамперед у семантичному плані.

Найбільша кількість композитів, як і раніше, утворювалася на основі прикметниково-іменникового сполучення за словотвірною моделлю: *основа прикметника + інтерфікс -о- + основа конкретного іменника + нульовий суфікс*. Складні прикметники описуваної структури вказували на «ознаку за властивостями того, що названо мотивувальним іменником» [8, с. 83].

Дуже часто в ролі першої основи складного слова виступали назви кольорів, вказуючи на «ознаку за кольором того, що названо мотивувальним іменником», наприклад: *белокопыйый* (СУМ XVI-XVII 2, 72) / *бѣлокопыйый* (Т., 171), *белоногий* (72), *бѣлохвостый* (Т., 171) та ін. Такі деривати були семантико-синтаксично мотивованими [8, с. 85] і вказували на колірну ознаку тварини. Вони, як правило, позначали масть свійських тварин. В.Й. Горобець кваліфікує їх як назви суміжного типу, що становлять словосполучення, в яких «підпорядковуючий складник визначає основний колір шерсті, а другий складник вказує на відхилення в забарвленні певних частин тіла тварини» [3, с. 26]: *жовтобуланий бѣлогривий* (1753 Дн. Марк., 177), *вороний бѣлоногий* (1724 Дн. Марк., 90), *темногнѣдий бѣлоногий* (1742 Дн. Марк., 59), *ясногнѣдий бѣлокопыйый* (1734 Дн. Марк., 374). Наприклад: *У Семена Кисляковича взяли коня шерстю вороного, белокопыйого* (1587 Арх. ЮЗР 6 / I, 176), *засталь есми коней три ... одного полового, ... третьего плеснивого, белоногого съ петномъ* (1596 Арх. ЮЗР 3 / I, 99–100), *купишем коня гнѣдого бѣлокопыйого* (1674 Т., 81), *кобила бѣлохвостая* (1737 Т., 171). Отже, в структурі таких композитів перша основа вказує на колір, друга (іменникова) основа корелює з назвами частин тіла тварини.

Іменникова основа могла позначати і частини тіла людини, наприклад: *бѣлобрадый* (СУМ XVI-XVII 3, 147), *бѣлоусый* (148), *бѣлоголовь* (148), *чорноокій* (Т. Мат. II, 484). Композити з першою основою **бѣло-** належали до напівмотивованих, оскільки вказували на колір волосся людини як синонім до *сивий* [8, с. 85]. Часто композити зазначеної структури фіксуються як антропоніми: *Іванъ Бѣлоголовь* (1649 РВЗ, 378 зв.), *хведо(р) белоусый* (1649 РВЗ, 328 зв.).

Близькими за значенням до цієї групи є слова, які описують зовнішність людей чи тварин за особливостями тілобудови. При цьому до уваги беруться такі ознакові характеристики, як форма, розмір, зовнішній вигляд тощо. Наприклад: *великогубы(й)* (1642 Сл. Лекс., 44), *великоокъ* (СУМ XVI-XVII 3, 217), *oculat(us)*, *великоокъ* (1642 Сл. Лекс., 289), *великорогый* (Т., 208), *высоконогий* (СУМ XVI-XVII 6, 52) ‘довгоногий’ / *высоконогий* (Т. Мат. I, 155), *двугорукый* (СУМ XVI-XVII 8, 70) / *долгорукій* (XVII Слав.-Кор., 444), *долгоногий* (XVII Слав.-Кор., 444), *долгошій* (СУМ XVI-XVII 8, 106), *скороноги(й)*, *о(с)троно(з)* (1642 Сл. Лекс., 7 зв.), *ра(к) скороноги(й)* (1642 Сл. Лекс., 50).

Н.Ф. Клименко відносить такі композити до кількісно-оцінної лексики, що виражає кількісні ознаки. Вони слугують на позначення міри неозначено великої / малої ширини, товщини, висоти тощо [6, с. 200].

Прикметники з основою **голо-** були напівмотивованими і вказували на зовнішню характеристику тварини чи людини за якістю її волоссяного покриву, а точніше – його відсутності: *голозубый* (Т. Мат. I, 180) «безхвостий», *голозубые куры* (1589 АЮЗР II, 189), *гологлавый* (СУМ XVI-XVII 7, 4) / *гологоловый* (Т., 552) «лисий».

Для вираження невідповідності порівняно з прийнятою нормою використовувалися складні прикметники з першою основою **криво-** та другим іменниковим компонентом: *кривобокий* (СУМ XVI-XVII 15, 109), *криво-рукий* (110), *кривоший* (111), *кривоцокий* (111), *кривогубый* (XVII Слав.-Кор., 462), *кривоногий* / *кривоногий* (СУМ XVI-XVII 15, 109 / 156) / *кривоногий* (XVII Слав.-Кор., 462), *кривоносый* (СУМ XVI-XVII 15, 109) / *risimus*, *кривоноси(й)* (1642 Сл. Лекс., 355), *кривоокий* (СУМ XVI-XVII 15, 109) «косоокий» / *кривоокий* (Т. Мат. I, 385) / *тоги(us) кривооки(й)* (1642 Сл. Лекс., 400). Ці деривати означували людину за зовнішніми анормативними анатомічними показниками [8, с. 93], тобто вказували на певну фізичну ваду, і часто субстантивувалися, лягаючи в основу власних назв, зокрема антропонімів: *Іванъ Кривоший* (1582 Арх. ЮЗР 6 / I, 115), *Лу(к)я(н) Кривоцоки(и)* (1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 18 зв.).

До цієї групи відносять також деривати *пласконосый* (Бер., 174), *тупоносый*, *пласконосый* (XVII Слав.-Кор., 520), *разноокій* (Т. Мат. II, 265), *быль той Анастасій разноокій*, *одно око было бѣлое, а другое черное* (Т. Мат. II, 265), *рогоногий* (XVII Слав.-Кор., 501).

На характеристику істоти за зовнішніми анормативними показниками вказує також прикметник *карнаухий* – «із відрізаними або короткими вухами», утворений на основі дієслівно-іменникового сполучення: *три коня: еди(н) чали(й) ка(р)наухи(й)* (XVII ЛРК, 51). А також прикметник *кологривый* (СУМ XVI-XVII 14, 170) – «який має сплетену гриву», *трети(и) ко(н) рыжи(и) ко(и)логривы(и)* (1584 АЖ, 117).

Окрему групу становлять композити, що означають частини тіла людини за сприйняттям на дотик (тактильні характеристики) та зоровим сприйняттям [8, с. 94]: *жестококожий* (XVII Слав.-Кор., 447), *твердовласый* (517), *твердокожий* (517), *твердоустый* (518), *конь твердоустый* (460).

Серед складнонультсуфіксальних прикметникових дериватів, що означають зовнішній вигляд людини чи тварини, чимала кількість утворена на основі числівниково-іменникового сполучення. Вони, як правило, вживаються в прямому значенні, підкреслюючи нормативні анатомічні показники істоти, при цьому кількість констатується безвідносно до оцінки [8, с. 122]. Наприклад: *двоногий* (СУМ XVI-XVII 7, 203) / *двоногий* (XVII Слав.-Кор., 442) / *двоноги(й)* (1642 Сл. Лекс., 41 зв.), *единоокій* (СУМ XVI-XVII 9, 66) / *единоокій* (XVII Слав.-Кор., 446), *единоногий* (446), *четвероногий* (537), *двозубый* (СУМ XVI-XVII 7, 202).

Є й такі, що вказують на невідповідність анатомічній нормі, тобто означають певну фізичну ваду істоти, що супроводжується конотацією з негативною оцінкою [8, с. 122]: *единорукій* (XVII Слав.-Кор., 446), *четыреглавый* (537), *шестозубый* (538), *четыреозубый* (537).

Як і в попередній період, у староукраїнській мові зафіксоване паралельне використання складнонультсуфіксальних та складносуфіксальних форм від однієї й тієї ж основи, зокрема: *двозубный* / *двозубый* (СУМ XVI-XVII 7, 202), *овцы двозубный* (1642 Сл. Лекс., 41), *четыреногий* (XVII Слав.-Кор., 537) / *четыреножный* (Т. Мат. II, 480). Однак у XVI – XVIII ст. перевага, все-таки, надавалася нультсуфіксальним похідним.

Такі композити, як правило, вживалися в прямому значенні, а їх творення пов’язано з прагматичною необхідністю відображення будови певних предметів, явищ [8, с. 120]. Однак трапляються випадки переносного вживання числівникових основ у значенні необмеженої кількості, наприклад: *сторукій* (XVII Слав.-Кор., 512). Досить часто метафоризації підлягають складні прикметники з неозначено-кількісним числівником у ролі першої основи, такі як *малогогий* (XVII Слав.-Кор., 466), *маложкій* (466), *многоногий* (468), *многожкій* (468).

Перша числівникова основа аналізованих прикметникових композитів – похідна від кількісного числівника й у більшості дериватів приєднується до другої за допомогою інтерфікса **-о-**. Виняток становлять форми **двоє-** та **четверо-**, де роль першого компонента виконує збірний числівник: *двоєчастый* (СУМ XVI-XVII 7, 202) – «який складається з двох частин», *двоєверхий* (201) – «який має дві вершини (про гори)», *четыреногий* (XVII Слав.-Кор., 537), *четыреглавый* (537), *четыреозубый* (537). Наприклад: *держачи двоєчастое болото Цевле по праву* (1540 AS IV, 237). На одиничність вияву ознаки вказує перша числівникова основа **едино-**: *единоногий* (XVII Слав.-Кор., 446) «який має один ріг».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, зафіксовані в ділових документах староукраїнської мови композитні прикметники, утворені складнонультсуфіксальним способом, можна поділити на три семантичні групи:

1) похідні, утворені на базі прикметниково-іменникового сполучення, де перша основа є назвою кольору, а друга – частина тіла тварини;

2) похідні, що є назвами для характеристики будови тіла тварини чи людини, утворені на базі прикметниково-іменникового сполучення, рідше – дієслівно-іменникового;

3) похідні, утворені на базі числівниково-іменникового сполучення на позначення кількісних ознак предметів.

У перспективі – комплексне дослідження складнонультсуфіксальних прикметників, виявлених у пам'ятках української мови на всіх етапах її функціонування.

Література:

1. Беркешук І. Композитні утворення у складі ад'єктивів, мотивованих назвами частин тіла. Українознавчі студії. Івано-Франківськ, 2005–2006. № 6–7. С. 82–87.
2. Гаврилюк Н. Оказіональні прикметники-композити в поетичному словнику неокласиків (словотвірний аспект). Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. 2007. Вип. 10. С. 74–78.
3. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалі українських діаріюшів). Київ: Наукова думка, 1979. 128 с.
4. Дем'янюк А.А. Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст.: структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004.
5. Жижомо О.О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2003. 18 с.
6. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1984. 252 с.
7. Коца Р.О. Складнонультсуфіксальні прикметники у давньоукраїнській мові. Молодий вчений. 2017. № 3. С. 324–328.
8. Олексенко О., Мізіна О. Структурно-семантичні та функціонально-стильові властивості нультсуфіксальних атрибутів. Полтава – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. 232 с.
9. Пирого Н.Г. Зіставлення складних слів і словосполучень у сучасній українській мові. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2002. № 6. С. 218–223.
10. Рудь О.М. Структура, семантика та функціонування складних прикметників в українській поетичній мові XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 21 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

АЖ – Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1583 pp.) / відп. ред. В.М. Русанівський ; вид. підгот. М.К. Бойчук. Київ : Наукова думка, 1965. 191 с.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. СПб., 1863. Т. I; 1865. Т. II; 1867. Т. III.

Арх. ЮЗР – Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ. Киевъ, 1858–1914. Ч. 1–8.

Дн. Марк. – Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. Ал. Лазаревскаго. Ч. I : 1717–1725. Киевъ, 1893; Ч. II : 1726–1729. Киевъ, 1895; Ч. III : 1730–1734. Киевъ, 1897.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило ; відп. ред. І. П. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1986. 221 с.

РВЗ – Реестра всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года / изд. О. М. Бодянскимъ. Москва, 1875.

СУМ XVI-XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16.

Сл. Лекс. – Славинецький Є. Лексіконъ латинскій. «Лексікон латинскій» Є. Славинецького. «Лексікон словено-латинскій» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. В.В. Німчук; відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1973. С. 59–420.

Слав.-Юр. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексікон словено-латинскій. «Лексікон латинскій» Є. Славинецького. «Лексікон словено-латинскій» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. В.В. Німчук ; відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1973. С. 423–541.

Т. – Історичний словник українського язика / уложили проф. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Е. Тимченко. Т. 1 : А–Ж. Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930.

Т. Мар. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / підгот., упоряд., ред. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у Києві.

AS – Archiwum książąt Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. Lwow, 1887. Т. I (1366–1506); 1890. Т. III (1432–1534); 1890. Т. IV (1535–1547); 1910. Т. VI (1554–1572).

Анотація

**Р. КОЦА. СКЛАДНОНУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ПРИКМЕТНИКИ
В АКТОВІЙ МОВІ XVI – XVIII СТ.**

У статті проведено структурно-семантичний аналіз складнонульсуфіксальних прикметників у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. Встановлено дериваційні, структурно-семантичні та функціональні особливості таких дериватів, виявлених у пам'ятках актової мови зазначеного періоду.

Ключові слова: прикметники, складнонульсуфіксальні ад'єктиви, староукраїнська мова, актова мова, офіційно-діловий стиль.

Аннотация

**Р. КОЦА. СЛОЖНОНУЛЬСУФФИКСАЛЬНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ
В АКТОВОМ ЯЗЫКЕ XVI – XVIII ВВ.**

В статье проведен структурно-семантический анализ сложнонульсуффиксальных прилагательных в староукраинском языке XVI – XVIII вв. Установлены деривационные, структурно-семантические и функциональные особенности таких дериватов, обнаруженных в памятниках актового языка указанного периода.

Ключевые слова: прилагательные, сложнонульсуффиксальные адъективы, староукраинский язык, актовый язык, официально-деловой стиль.

Summary

**R. KOTSA. ADJECTIVAL COMPOSITES WITH ZERO SUFFIX
IN UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XVI – XVIII CENTURIES**

The semantic and structural analysis of the adjectival composites with zero suffix found in the monuments of the Old Ukrainian language of the 16–18th centuries is implemented in the article. The derivational, structural, semantic and functional features of such derivatives were established.

Key words: adjectives, adjectival composites with zero suffix, Old Ukrainian language, language of acts, official-business style.